

6. Лисенко А. В. Роль і місце літературного краєзнавства у процесі відродження національної школи. Збірник наукових статей «Літературне краєзнавство: проблеми, пошуки, перспективи». Полтава: ПДПУ, 2002. С. 131-138.
7. Лиховид О. Р. Організаційно-практичні аспекти краєзнавчої підготовки вчителя загальноосвітньої школи. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2012. Випуск 24. С. 187-191.
8. Марфинець Н. В. Сутність та структура дидактичної категорії «література рідного краю». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2011. Вип. 21. С. 110-113.
9. Позакласна робота з літератури: Посібник для вчителя / Упоряд. В. Я. Неділько. К.: Радянська школа, 1986. 160 с.
10. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / наук. ред. П. Т. Тронько. К.; Кам'янець-Подільський : Кондор, 2010. 388 с.
11. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне: навч. посібн. Ніжин: НДПУ, 2001. 150 с.

УДК 347.151–058.237(477) «1941/1944»

*Ірина Станіславівна Мартинова,
канд. іст. наук, доцент кафедри історії України,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ВИЖИВАННЯ В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПОВСЯКДЕННЯ: ХАРКІВСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ОКУПАЦІЇ

Повсякденне життя людини є полем реалізації різноманітних політичних, ідеологічних і економічних процесів. Вивчення повсякденних практик населення в екстремальних умовах війни є актуальною проблемою

історіографії. В цьому контексті важливим є дослідження засобів виживання такої соціальної групи, як інтелігенція, яка погано пристосована до важкої фізичної праці та нелюдських умов життя.

Українська історична наука все більше уваги приділяє вивченню повсякденних практик українського суспільства в різні періоди його існування. Стратегії виживання, морально – психологічного стан населення в умовах воєнних дій і окупації вивчали Т.В. Вронська, В.А. Гриневич, В.О. Шайкан, Г.Г. Грінченко, С. Крижний[2; 4; 5; 7]. Аналізу становища української інтелігенції присвячені роботи М. Бистої та Т. Заболотої [1;6]. Окупаційний режим в зоні військового командування, становище Харкова під час окупації досліджували В. Нестеренко, А. Скоробогатов [8;9].

В статті М. Бистої відзначаються об'єктивні і суб'єктивні фактори, що впливали на поведінку людини під час окупації, зауважено, що в зоні військової адміністрації було лояльне ставлення до інтелігенції. На нашу думку це не зовсім відповідає дійсності, ставлення було таким же суворим як і в інших зонах.

Метою нашого дослідження є, на основі особистих джерел, дослідити поведінку і морально -психологічний стан харківської інтелігенції.

Основними джерелами стали збірка документів «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали» [10] та збірка документів особового походження «Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны»[3].

Місто було окуповано 24 жовтня 1941 року, поділено на сектори, заблоковано вхід і вихід із міста, створена комендатура і міська управа; нацисти спробували запусити ті підприємства, які не були повністю зруйновані відступаючими частинами радянської армії і примусити населення працювати[9].

З 1917 року повсякденне життя інтелігенції, особливо тієї, яка здобула освіту і свій професійний статус до революції, набуло ознак екстремальності, на ньому позначались суспільний безлад, розруха, голод. Щоденність рясніла

проблемами, суперечливими явищами, відзначалась нестабільністю і невизначеністю. Давалися взнаки суспільно-політичні, економічні експерименти держави, стихійні лиха, терор. Все це зумовило неоднозначну реакцію на прихід окупантів. Більшість боялася і намагалася заховатися, дехто сприймав появу нацистів, як визволення з -під радянського ярма. За спогадами А. Стратієнка, він думав, що нічого не може бути гіршого за радянську владу і почував радість, що її не має [10, с.67]. Ю.Шевельов пригадував, як побачив на Сумській «гуляльників у святкових вбраннях», в морі яких тонули німецькі вояки [10, с.59]. За спогадами співробітниці Хіміко – технологічного інституту Веретенченко Н.А., коли в її квартиру прийшли солдати шукати зброю, вони намагалися порозумітися, показували фото родин [3, с.170]. Професор Сахаров М.І.(учень Рентгена) був свідком того як німці приходили у Харків у 1918 році, на його думку ті німці були інтелігентними порядними людьми, а ті, що прийшли в 1941 р. і називали себе вченими, перш за все, цікавилися коштовностями, картинами і килимами, як звичайні крадії [3, с.212, 234].

Невдовзі почалися вибухи замінованих червоноармійцями будинків, німці почали лютувати, вішати заручників і настрої змінилися [10, с.59, 66; 3]. Публічні повішення і розстріли справжніх і удаваних учасників руху опору мали залякати місцеве населення.

Інтелігенція змушена була пристосовуватися до обставин. Однією зі стратегій виживання було влаштування на роботу. Інтелігенція йшла працювати у міську управу, брала участь у відновленні роботи наукових установ[10, с.80-81,101; 3, с.112,126,132,155,159,210,242,310-317]. Частково було відновлено роботу Політехнічного інституту, куди звели всі технічні інститути та університету, де зібрали всіх гуманітаріїв; відкрили залізничний технікум. На базі сільськогосподарського інституту була відкрита агрошкола, професори інституту, навіть пенсіонери, деколи отримували платню від управи, а після відкриття агрошколи стали отримувати: професори по 1000 крб., доценти – 900-700, робітники – 300-400 крб. [3, с.216]. Деякі лабораторії УФТІ продовжували працювати в окупації під керівництвом німця Еверта[3]. Діяли

також майстерні, що обслуговували лабораторії. Працівникам видавали муку по 600 гр. на тиждень, так як був побудований свій невеличкий млин. За свідченнями працівників І.П. Корольова і Г.А. Мілютіна їм платили гроші, але були постійні штрафи, приниження[3, с. 321-327]. У Хіміко-технологічному інституті співробітники налагодили виробництво мила, парфумерії, сірників, яке очолював професор Терещенко і яке трималося за рахунок хабарів німцям. Таке відбувалося і в сільськогосподарському інституті [3 с. 126-123, 162-177, 210-225]. Завдяки торгівлі сірниками близько 25 співробітників інституту могли себе якось прогодувати, про що розповідала доцент кафедри неорганічної та аналітичної хімії К.О. Соколова. Потім вона робила сірники вдома, коробка коштувала 50 крб., потім 25, як стакан зерна[3, с. 126-123]. Співробітники інститутів намагалися приховати від окупантів устаткування, обладнання, реактиви, за що могли бути покарані. Іноді вони самі його використовували, як дружина професора Гундера, заховавши реактиви, виготовляла оцет і вимінювала його на кукурудзу[3, с.452-460]. У січні – лютому 1942 року професорсько - викладацькому складу видавали пайки щотижня: кіло мокрогорта та один – два солоних огірка, які пізніше замінили на мерзлі кормові буряки. За спогадами професора Сахарова М.І. за ними стояли в довгій черзі в підвалі Машинобудівного інституту [3, с.141]. Сам професор, як і інші, займався виготовленням сірників, потім працював бібліотекаром за 50 крб. і терпів постійні приниження.

Створення органів місцевого управління також дало можливість інтелігенції працювати. Частина робила це з ідеологічних міркувань, деякі проявили зовнішню лояльність з надією на виживання. М.А. Усик, який працював у міській управі, писав у своєму щоденнику, що за 5 місяців він отримав 5 кг муки, 250 гр. маргарину, 140 гр. смальцю, 1,8 кг крупи, 200 гр. цукру, 200 гр. кави [3, с. 34]. А на честь свята Пасхи 11.04.1942 року працівникам управи видали 4 котлети і 4 пироги [3, с.35]. М.А. Усик розповідав також про зловживання з боку деяких членів управи, які займалися спекуляціями і наживалися на цьому [3, с.66].

Були й такі, які не хотіли працювати на нацистів. Так професор медицини Щербина Євгенія Григорівна повідомляла, що займалася приватною практикою таємно, допомагала жінкам («бабкувала»), шила, вишивала. Як не було важко, але вона ніколи навіть не думала про те, щоб працювати на німців[3, с.341-348]. Жахливою була зима 1941 – 1942 року, коли морози досягали до 30 градусів та ще й в умовах темряви і голоду. В Харкові почався справжній голодомор. Так Веретенченко Н.А. особисто бачила на базарі повішеного з табличкою «продавав людське м'ясо». Про таке розповідали доцент М. Усик, професор О. Мігулін, проф. М.М. Марчевський [3, с. 37, 213-214, 237]. З часом мешканці міста перестали реагувати на смерть, часто прямо на вулиці люди падали і помирали, і не було сили прибрати трупи [3, с. 190, 200].

Однією з стратегій виживання для тих, хто не міг, або не хотів працювати був вихід на «мінки», а саме ходіння по селах з метою виміняти у селян якісь речі на продукти. «Вихід на село був основним засобом існування для наукових працівників Харкова» - повідомляв директор харківського – інженерно економічного інституту М.М.Дубинський [3, с.311]. Цей засіб описують більшість тих, хто залишив свої спогади про перебування в окупованому місті. Взагалі комендатура забороняла громадянам полишати місто, для того потрібен був спеціальний пропуск, який важко було отримати. Переважна більшість тих, хто відходив на цей промисел, робили це на свій страх і ризик. Ходили за 50, 80, а то й 175 кілометрів від міста, іноді не поверталися. Особливо важко було взимку, коли замерзали прямо по дорозі [3, с.243]. Часто поліцаї або німці забирали продукти. Описувалися ситуації, коли під час таких походів займалися не тільки обміном, а й наймалися на роботу за їжу [3, с.312, 475-476, 494]. Декілька людей з наукових працівників пішли працювати священиками на село [3, с.315]. З весни 1942 року ті, хто пережив зиму 1941-1942 року, почали влаштовувати і обробляти городи [3, с.213]. Наприклад, городи були на території Харківського технологічного, сільськогосподарського інститутів [3, с.458].

Одним із засобів виживання на початку окупації був виїзд на роботу в Німеччину. Нацисти розгорнули широкомасштабну агітацію, обіцяючи тим, хто поїде, хорошу роботу, багато грошей, кар'єру і, навіть, пайки членам родини, що залишалися. За спогадами харків'ян перші ешелони були наповнені добровольцями [3, с. 172]. Згодом, коли декому вдалося повернутися, як правило, хворим [3, с.189], бажуючі зникли. Нацисти стали влаштовувати облави, вивозити примусово. Тоді харків'яни змінили тактику поведінки, стали переховуватися, або намагалися дістати документи про хворобу і нездатність працювати. В цьому допомагала медична інтелігенція [3, с.135,172]. Ті хто платив, не засуджували тих, хто брав за це гроші, бо розуміли ризики і бажання вижити з обох сторін. Всій Україні відомий подвиг О.І. Мещанінова, завдяки якому були врятовані десятки військовополонених і харків'ян, яким лікар ставив «смертельні» діагнози і таким чином рятував від вивезення в Німеччину. Морально – психологічні настрої були важкі. Яскравим свідченням переживань і сумнівів інтелігенції є щоденник Михайла Андрійовича Усика. Його щоденник починається з листопада 1941 року. Описуючи евакуацію, знищення комунікацій міста, початок окупації, страшний голод і холод зими 1941 – 1942 року, він звинувачує в тому не тільки нацистів, але й радянське керівництво [3, с.31-32]. Він вважав, що причини поразок початку війни, підтримка частиною населення окупантів пов'язані з прорахунками радянської влади. Особливо його обурювало, що в умовах страшного голоду і злиднів працювали театр, кафе. Дуже цікавим (як видно і для самого М.А. Усика) було спостереження про те, що люди середнього віку з жалем згадували царські часи, коли жилося краще ніж за радянської влади і тим більше за німців [3, с.41]. Це робило, на його думку, дуже сумнівною одностайну підтримку радянської влади як в попередній час, так і після війни. Разом з тим, коли він пише про чутки щодо прориву радянських військ під Мохначем в березні 1942 року, про бомбардування міста радянською авіацією, відчувається очікування повернення Червоної армії. Особливо важкі настрої були на початку весни 1942 року. Чим довше тривала окупація, тим більше посилювалися зневіра і страх населення.

Розповіді про окупацію, про ставлення нацистів до наукової інтелігенції міста свідчать про зневагу, хамство, презирство, яке дуже важко переживали люди, які були визнаними науковцями, професорами, доцентами [3, с.210-225, 242-263, 321-327]. Так, у спогадах завідувача кафедрою сільгоспмашинобудування В.І. Лісовенка мова йшла про зверхнє та хамське поводження зі співробітниками графа Мергензена, який керував інститутом [10, с.101]. В пошуках шматка хліба вони були побиті і принижені звичайними солдатами.

Піднімали настрій відомості з фронту, які все ж таки надходили в окупований Харків в основному у вигляді чуток [3, с.253]. М.Г. Помазанов професор кафедри фізики авіаційного інституту повідомляв, що навіть таємно слухали радянське радіо [3, с.254].

Таким чином, значна частина харківської інтелігенції залишилася в окупованому місті. Нацисти залучали частину інтелігенції до співпраці для того, щоб контролювати освічених і свідомих громадян, використовувати їх творчій і інтелектуальний потенціал. Переважна більшість інтелігенції була аполітичною і йшла на співпрацю буквально через загрозу голодної смерті. Намагання пристосуватися до надзвичайних обставин примушувало багатьох із них бачити в нацистах звичайних людей, пробувати з ними спілкуватися. Переважна більшість не могла вижити без роботи, тому йшла працювати в управу, поверталася в інститути. Частина від цього відчувала провину, але голод був серйозним аргументом. Хіміки і фізики робили сірники, медики працювали в лікарнях, таємно практикували. Найгірше було гуманітаріям. Така робота була не постійною, платня і пайки мізерними. Для тих, хто не міг, або перестав працювати стратегією виживання були продаж або обмін одягу, коштовностей, посуду на продукти. Такий обмін здійснювався на ринках міста, або під час виходу на село. Вихід на село, або «мінки» були надзвичайно складною і небезпечною справою.

Фізичні страждання підсилювалися важким морально – психологічним станом. Деякі представники інтелігенції розмірковували над тим, що привело

країну до таких страшних подій, їх спіткало розчарування у радянській владі. У декого виникали думки, що нова влада зможе покращити становище українців, але скоро вони втратили такі надії. Голод і холод викликав депресію і апатію. Разом з тим будь - які прояви активності Червоної армії піднімали настрій, дехто з радістю сприймав навіть бомбардування радянської авіації.

Література:

1. Бистра М. А. Науково – педагогічна інтелігенція України в реаліях окупації: ресурси та стратегії виживання/ URL: irbis-nbuv.gov.ua > [sgiirbis_64](#)
2. Вронська Т. В. До питання про мораль воєнного часу// Сторінки воєнної історії України. Зб. наук.ст. Вип. 6. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 191-193.
3. Город и война: Харьков в годы Великой отечественной войны. Спб.: Алетейя, 2012. - 586 с.
4. Гриневич В. А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні // Сторінки воєнної історії України. Вип. 7. Част. II.-К.: НАН України Інститут історії України, 2003. С. 100-115.
5. Грінченко Г. Г. “Остарбайтеры” третього рейха – стратегія виживання // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. Вип.7. Ч.I. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. С.219-226.
6. Заболотна Т. Стратегії виживання інтелігенції України в умовах нацистської окупації (1941 - 1945): теорія і практика. URL: shron1.chtyvo.org.ua
7. Крижний С. Цивільний колабораціонізм. Спроба соціального аналізу(Харків під час окупації 1941 - 1943). Х.: Акта, 2016. 220с.
8. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 - 1943 рр.(адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец.: 07.00.01. «Історія України». К., 2005. 21 с.

9. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації(1941-1945).Х.: Прапор, 2004.368с.
- 10.Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В.Дьякова. Х.: Вид-во САГА, 2010. 386 с.
- 11.Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 466 с.

УДК 338.48(477)

*Анастасія Вячеславівна Ольшевська,
студентка 5 курсу,
кафедри туристичного бізнесу і країнознавства,
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна,*

*Панасенко Ганна Сергіївна,
канд. політ. наук, доц., доцент кафедри туристичного
бізнесу та країнознавства, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна*

СПЕЦИФІКА СУЧАСНОЇ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Роль міжнародного туризму в світовій економіці постійно зростає. Сучасний туризм – це масове явище, область міжрегіонального співробітництва та міжнародних комунікацій, а також глобальна сфера послуг. На сьогоднішній день він є показником розвитку держави в економічному, соціальному і культурному плані, представляє вигідну сферу інвестування, дає великий дохід для країни і забезпечує її жителів новими робочими місцями.

Для туризму характерні швидкі темпи розвитку. Протягом десятків років він безперервно розширювався, в результаті чого став одним з найбільш швидко зростаючих секторів світової економіки. Сучасний туризм